

Fakapukupukuga | Ko te Fakapukupukuga o na vaega taua o te Lipoti (Executive Summary)

Ko te hukehukega tenei na kikila ki na tigāina, hauāga, te hē amanakia ma te pagātia na fakafeagai ma na tino na taofi i te falemai pe ko te iunite o tamaiti ma na fanau talavou, ia Aukuho 1972, ke pa kia Tehema 1980. Ko te lahiga o taimi e hēai he mafuāga tatau na oko ai ki ni faiga hē alofa venei. ¹ Kua ova i te 40 tauhaga talu te tutupu o ienei tulaga, kae e manatua lava e ki latou na kuia ma hao mai ai, e ve he pulapula e ola ma tumau i a te kilātou na fakaolatia mai, kafai e mafaufau ki ei, e iloga ma tui ogo te manuka vēia ni unoko e he mafai ke mate.

Ko te iunite na fakatū i te falemai i Manawatū, te kogāfenua o Ngāti Apa. Ko he vaega tenei, na fakatū ke togafiti ai na tamaiti ma na fanau talavou e hē kātoatoa, e fita na mafaufau pe he katoa te mālohi o te māfaufau. Kemo ake te ata, kua kavea ma fale e fakahauāgia ai ienei fanau, maihe lava i lima o te fomai poto fakapitoa i na tauale o te māfaufau ko Dr Selwyn Leeks, ko a na faiga nae haunoa, fakahauā ma nae hē talafeagai i ho he tulaga, ke pa foki lava ki te tulaga o teia vaitaimi. Ki te tokalahiga, ko Lake Alice ko he koga tūkino- fakanoanoa, tukulafoakia, fakamatakutaku ma puapuaga.

Ko te Matāeke o te Ola Mālōlō ma te Matāeke Olamālōlō Tagata Lautele na lagolago ke fakatū te iunite tenei, na lagolago foki e te Matāeke o Ākoākoga ke fakatū he ākoga i loto o te iunite tenei ko Lake Alice. I te vaitaimi tenei, ko na mātua, whanau, kaiga, ma tagata lauaitale venā foki ma na fomai hinia faka te mafaufau na e talitonu ma te loto kātoatoa ki na fakamatalaga ma na mau a Dr Leeks, ko kilātou e kavatu ki te fale tenei e fakamanuiagia ma maua e ki latou ni togafitiga ote māfaufau e lelei ma talafeagai

Ko te tokalahiga ona tino na e i loto o te falemai tenei ni tino na omamai i ni komiuniti fakaalofa. Ko te tokalahiga ona tino na kavatu ki te fale tenei ko ni Māoli e tuha e ova atu i te tolu kuata ma ko ni tino e omamai mai i loto o na kikilaga a te Malo, ko he tahi auala foki tenei e kui atu ai na tino ki loto o te hikimi a te falemai tenei ko Lake Alice, ko kilātou e takua e hē kātoatoa te mālohi o te māfaufau. E hēki mautinoa pe iloa pe toka fia ia tino na kavatu ki te falemai tenei na omamai i na fenua o te Pahefika ma iētahi atunuku, ma pe tokafia foki nae faitauāle, ona ko te hē kātoatoa o nā lipoti ma te hē hako o nā tauale na maua. E tai tutuha lava nā māfuāga, e hēai ai ni a mātou fakamalataga ki te numela o na tino mai te Rainbow komiuniti i loto o te fale tenei

Ko na olaga o te tokalahiga o ienei tamaiti ma na fanau talavou na afaina muamua i te mativa ma te he tagolima. Ko te tokalahiga na kui atu ki te iunite tenei mai o latou kaiga, ma na kaiga na tuku atu ki ei e te malo. Ko ietahi na kavatu in a akoga, pe ko na falemai. Ko

ietahi nae iei na he katoatoa i tana tautala, fakafitauli i o latou uiga fakaali, pe fakavavale pe faimiha pe ita lahi foki. Nae he tokalahi ni tino nae iei ni fakamaoniaga aloakia ki o latou he malohi pe ko na fakahetonu e fakamaonia ma mautinoa ma e tatau ke fakanofu i loto o te iunite tenei. E tokalahi ki latou nae he iei ni fakahetonu i na ma mafaufau ma nae he tatau ke i loto o te falemai fakapitoa teneima vena lava kafai e fua ki na tulaga aloakia o te vaitaimi o te 1970. Ko ki latou iena nae pulepulea to latou kikilaga ma te tauhiga nae heahea oi fai ni a latou hukehukega ma nae he malamalama i te pogai tonu e iei ai ni matauga e he lelei pe he katoatoa. Nae he maua foki e te kaufaigaluega ni fehoahoaniga fakapitoa e ati ake ai to latou iloa i ta latou galuega e fai.

Ko na taki ma na fekuikuiakiga nae fua ki ei ki latou e tatau ke kave ki te falemai tenei nae he manino. E fakatalitonugatā foki ke i te Matāeke o te Ola Lautele o Tagata te malohiaga ma te mafai e fakaulufale ai he tamaiti pe ko fanau talavou mai tona fale e nofo ai, ke fai ni ona kikilaga fakapitoa pe fakanofomau i iunite tenei (Lake Alice) e aunoa ma ha latou maliliega. Ko te fakaulufale foki o na ko ni mafuaga e he tailifia ma te he malohi o te mafaufau, veia o na ko te he iei o he koga e nofo ai pe he fakahalaga o na ko ni uiga he lelei na fakatino e he tatau aua ni hoolitulafono. Pe ko hea lava te tulaga aloakia fakatetulafono nae iei e heki faia e te Mataeke ma ietahi lala ni faiga e fakailoa lelei ai na auala ma na fekuikuiakiga e tatau ai he tino ke fakaulu ki loto o tenei iunite. Na matuai tokilalo te Mataeke ma heki ki latou maua te maliliega o ki latou nae i loto o tenei iunite ma fakailoa ki o latou kaiga ma nan uku te tulaga e iei ai ienei tino.

I te valu tauhaga nae galue ai tenei iunite, nae fakatino ai e Dr Leeks ma tana kaufaigaluega na faiga fakahaua ma haunoa kino lele, ko ietahi na iku lava nae fakaogohia- ko na faiga ienei na iku lava na fanau mai ai ni faiga ma ni nofonofoga kino e i loto ai te fakaokolima, hauaga fakate mafaua, hauaga ki te tino, hauga fakatemaufau, ma te, hauaga ki na itutino ha, kua tukutiaki, fakamataku, ma fai veia ni meaola. Ko na haunoaga nae fai e iei ai te fakaeletihe, ki te ua, te ulu, nav ae ma te tino vena ma na itutino e ha. Ko ietahi faiga haunoa nae iei ai te tatui i ni tui ke nahe mafai ke gaoui, kae ke ogohia lahi ai. Ko na faiga ienei nae fai e te kaufaigaluega ma fakahalaga e aunoa ma ni mafuaga tau te olamalolo. Ko na tamaiti foki ma na fanau talavou nae mahani ta loka i ni potu mo ni taimi mataloa. Ko te hikomaga nae iei i te iunite ko te mataka lahi lele.

Ko te tala a Dr Leeks, ko ia nae fofou ke fakatu he komiuniti e galulue fakatahi ma fakataua fehoahoani i Lake Alice. Kae e heki vena te tulaga na taunuku ki ei a na fakatinoga. Kua he kikila ki tamaiti takitahi ma o latou manakoga patino, vena foki ma na manakoga patino o fanau talavou ka kua taumafai ke fofu e ia o latou uiga he talafeagai e tuha ai ma tana kikila lava ma fakaaoga na faiga hauha ma haunoa e veia o na takua i luga. E he lahi ni fakamaoniaga o ni faiga nae atagia ai te galulue fakatahi ma fakataua fehoahoani e veia o na tautala ai ia Dr Leeks ko ia e fofou ke fakatino.¹

Veake ia Dr Leeks e ia te ia te haolotoga e fai ai e ia na mea e fofou ia ke fai ki na tamaiti ma fanau talavou i te iunite aua ko te tokalahiga nae faigata i na matagaluega e kikila e te Mataeke Olamalolo o tagata Lautele vena foki o na faigata ki te Matāeke o Ākoakoga. I te matauga ma te kikilaga a Dr Leeks ko na tamaiti ienei ko ni “tamaiti i te takele pe ko te muli o te paelo.” Ko te iunite nae matau ai na faiga e kikila maulalo ki na tino he malohi fakatemaufau, fakailoga lanu agai ki na Maoli ma na tino Pahefika vena ma na fafafine ma

¹ Affidavit of Dr Selwyn Leeks, CRL0100116 (22 September 1995), p 9.

na fafatama. Ko na fakahauaga i loto o tenei fakatulagaga, e maualuga ai ia taulelea papalagi i tenei hikomaga nae matau e hafua uma ia tagata u ai na hauaga ienei e tuha pe heki fakatino hako ki ei n hauaga aua e afaina lava ietahi aua ko ki latou na molimau k na hauaga nae fai ki ietahi tino.

Ke fakamanino atili, ko Dr Leeks nae ia teia te paoa lahi nae pule ai ki na teine fomai ma ietahi tino faigaluega ma ko ki latou foki ienei nae fakaaoga hehe o latou paoa/ malohiaga ki na tino nae lalo o ta latou kikilaga. Na matau ma kitea ni faiga e atagia ai te he popole ki ni fakahalaga e ono pa kiei o na ko a latou faiga haua nae fai ki na tino e ki latou kikila atili ai te fakahaua i ho he vaega ma faikino, Ko na faiga haunoaga ienei nae takalahi lele i te iunite.

Ko na tamaiti ma na tagata talavou na afaina lahi o latou mafaufau vena ma o latou agaga on akua kavekehe mai o latou nuku, komiuniti, kaiga ma o latou uo. Ko na tamaiti ma tagata talavou Maori ma Paefika na ola e aunoa ma o latou komiuniti vena ma o latou kaiga, vena ma te aganuku ka na kui loto i he olaga nae fakafeagai ai ma te fakailoga tagata, ma ni faiga haua ona ko te mea na ola ake ai pe na afua mai ai. Ko te he lava o te iloa ma te he fakaaoga o te akoakoga fakateagaga i na togafitiga o na tauale fakatemaufaufau na iku ki latou na mafai ke kui ma ola mai ienei togafitiga na ove nailakau ma fakailoga ko ni tino uiga kino ma faitauale. Na lahi foki o latou fakahalaga na fai.

E ui foki lava na fakavae e te Matāke o Ākoākoga ni koleniga akoakoga ki loto o te iunite, e he tokalahi ni tino na akoako lelei li na vaiaho pe ko na mahina nae i loto ai. Ko ietahi tino nae afaina lahi i o latou ogohia nae mafua ma ii te fakahipaka ma ietahi faiga ma na he mafai ai ke tokaga ki na mea akoga ma manatua e ki latou ni akoakoga.

E mamao lele mai he tulaga togafitia, ko ki latou nae uga ki te iunite na puapuaga lelei i te pologa, popole, māhiahi, agahala, matakū, fakanoanoa ma te ita. Ko na Māoli na hao mai ai nae fai a latou tala agai ki afainaga na pa ki ei o agaga ma o latou tagata ma na lagona mahiahi na pa ki lato ki ei aua ko ki latou nae i te iunite. Ko te tokalahi nae ola popole ma matakū ma e tokalahi ki latou koi matatakū lava ma popole o na ko na faiga nae fai ki ei. Ko na afainaga foki ienei e lagona foi e na auga tupulaga hohoko ifo ki ei, ma afaina ai te hohaiete.

Ko na afiaga o na haunoaga ienei, pe na kui loto ai pe na kikila pe molimau ki ei, e lahi lele na tulaga kino fakatemaufaufau e pa ki ei na tino na kuia. Ko ietahi na e he iei ni o latou tauale fakatemaufaufau ka ko heki olo ki te iunite, kua iei na fakahetoni i o latou mafaufau. Ko na afainaga e mataloa kua matau ki na tino na kuiloto i tenei iunite, e afia ai te ita lahi, tapulipuli, te matakuvale ma te matakū tumau na ia e toe uga ki te iunite, e tuha pe ki latou iloa ko te falemai kua tapuni. E tokalahi na tauale e fai a latou lipoti ko kilatou kua fakalagolago ki na vailakau, na akaholi ke fakamamate ai te ogohia ma te poloka kehe ai na mea e kilatou kitea ma manatua i o latou mafaufau. E tokalahi ki latou kua holitulafono i te kave tavale kae inu akaholi pe ulaula ki na fualakau e fakaha. Ko ietahi kua he nafatia tatali te ogohia e fai e ki latou na faiga ke ogohia ai o latou tino ma iku e pule ki o latou ola. Ko na tauale ienei e iei o latou māila ma ni auga e veia ko te tiga ulu ona ko na faiga fakahipaka nae fai ki ei, e tiga tua ma afaina na manava o na ko na haunoaga na fai ki o latou itutino ha.

E he kitea lahi, kae e tutuha lava te ogohia, ko na afainaga na pa ki ei ki latou na kuiloto o tenei iunite e iei a te he makeke o na hokotaga ki na kaiga ma na fanauga, vena ma na tu ma na aga, ma na hokotaga fakateaganuku. Ko te tokalahga o na Maori ma na Tagata Pahefika kua faigata ia teki latou toe hokotaga ki o latou kaiga ma o latou nuku kafai kua

fakahaoloto mai i te iunite. Ko te tokalahiga e fai a latou tala kua faigata ia teki latou talitonu ki ietahi tino. Kua mahalohalo vale maihe lava ki na tino e pulepule ma kua faigata foki ia teki latou oi fai ni a latou hokotaga vavalalata ma ni ietahi tino. Ko to latou mahalohalo ki te pule, fakatahi ai ma te akoakoga fetukunaki kua mafua ai te tokalahi o ki latou na kuia te falemai tenei ke faigata oi tumau i he galuega. E iei te tahi na tiaki tana galuega o na ko te piha i te falefaigaluega na ia manatua ai he mahini nae fakaoga he tatau e Dr Leeks -ko na takutinoga ienei na matua lava ma ia..²

E heki faia ni iloiloga mahani ma te Matāeke o te Olamālōlō o Tagata Lautele te iunite ke fakamautinoa ai pe lelei te iunite ki na tino e uga ki ei. Nae he iei he mafai mo na tamaiti ma na tagata talavou vena ma o latou kaiga ke fakailoa ai ni a latou faitiogaagai ki na faiga e fa ii loto o te iunite. E heki mafai foki te Matāeke o te Olamālōlō o Tagata Lautele vena ma te Matāeke o Ākoakoga ke tautali ki ni faitioga. Nae he iei foki ni iloiloga i fafo atu o te iunite e fakatino. Ko na tino hukehuke o te kogafenua ma na ofiha ahiahi ki te falemai nae ni tino he galue tumau ma nae he ia teki latou ni malohiaga pe ko ni paoa. Nae he ki latou mafaia oi taofi na hauaga.

E heai he matāgaluega o tagata lautele na fai ki ei he faitioga na fakatino ni hitepu ke hukehuke ma fai he faiga e fakahala ai ki latou ienei nae fai na uiga fakahaua. I te hefulu tauhaga na hohoko mai na taumafai ai ki latou na kui loto o ienei faiga fakahaua ke momoli ia Dr Leeks, ma ietahi tino faigaluega, ma na matagaluega a te Malo. Nae taumafai ke maua e ki latou ni tau ki na hauaga, ogohia ma na puapuagatia na fakafeagai ma ki latou i te Tulafono, talatalanoaga, ma momoli ki na leoleo..

Ko na Matāgaluega na kalagagia ke fai he galuega e iei ai te Ombudsman, ko he komihi e Fakafehili, Leoleo, te Ahohi a na Vailakau, ko te Taupulega o na Vailakau, te Lālā o Niu Hila o te Royal Auhetalia ma Niu Hila Ākoga a na Tino Poto fakapitoa i te mafaufau, kote Matāeke o te Olamālōlō, Matāeke o Ākoakoga, Matāeke o Olamālōlō o Tagata Lautele, Kapineta, Fakamahinoga ma ietahi. E ui na fai u ma na fakatagi ki na vaega uma ienei e heki mafai te vaega holitulafono ienei ke fakahala ma e heki fakamaliegia ki latou uma na hauagia.

Ko na hukehuega nae lave o na ko te hē lava o na lihohi, Ko na fakamahinoga nae puipui ka ko teia e ve ko te lea a te Solicitor-General Una Jagose, ' ko na fakamaoniaga e i loto lava o na faila.³

Nae iei na manumalo, fakatakitaki e veia ko te maliliega kulupu na kamata e ni tino e toka 95 i te 2001 i tua mai o na na talatalanoaga vevela ma te Malo(Crown), ka ko na vaega ienei nae tuai ma gata. Na tutupu ai na fakamaulaloga ma ni totogigā tupe na fai. E heki iei he kikilaga na manakoga tau te aganuku nae manakomia e na Māoli ma na Tagata Pahefika na kui lotoi ieneu fakaga fakahaua.

Ko te hakilikiliga/hukehukega a Leoleo pili mai na taumafai ai ke fofo na vaega na he lelei pe na pākū ai na hakilikiliga e 3 i mua atu o te hukehukega mulimuli. Na fai ai na moliaga agai ki he tahi tino nae galue, kae o na ko te leva o te taimi kua tuai ai te fai ni moliaga agai kia Dr

² *Witness statement of Mr JJ*, WITN0329001 (Royal Commission of Inquiry into Abuse in Care, 23 March 2021), para 47.

³ *Transcript of evidence of Una Jagose QC*, TRN0000025 (Royal Commission of Inquiry into Abuse in Care, 2020), p 26.

Leeks ma ietahi tino nae mahalogia, kua feoti pe kua matutua ma he ia teki latou te malohi o te tino ma te mafaufau ke tautali ai na moliaga.

I te 2020 (ona ko he faitioga e a Paul Zenteld) ma te 2022 (ona ko he faitioga e a Malcolm Richards) na iku ai i te Komiti Teteke ki na Fakahaunoaga a te Malo Kaufakatahi, ko Niu Hila e heki fakatino vave ha na hukehukega tutokatahi agai ki na moliaga o te haunoa ma te hauagiai te iunite vena ma mafai ke fakatino ha na tautali talafeagai ki na moliaga.

Ko na tamaiti ma na fanau talavou na e i te Iunite na e he kitea ma nae he fano ki ei na mafaufau ma ko te tokalahiga nae hauagia ma haunoa. Ko ki latou ma o atou kaiga na matuai afaina lava ma puapuaga i o latou olaga katoa if aiga n ani tagata e takua ni tino galulue patino. E fakaalofa ona e heki iei he tino na maua ke tautali ki na moliaga ma ko ki latou foki ienei na kuia ienei hauaga ma na haunoaga koi fakatalitali lava ki te Tulafono ke fakamalie o latou tagi. Ko te tala agai ki na tamaiti ma na fanau talavou o te iunite i ko he vaega fakama ma takuvalea i te talafakaholopito o Niu Hila, e tatau ke kaumai ki mua ki te atea ke kitea ma iloa e tagata e aunoa ma ni fakamatalaga e tau fakamanino ai, kae fakailoa ma te loto naunau ke tukutonu ma fakatino na auala e fofu ai ma fakamautina ko na faiga malaia venei e he toe tutupu.